

ОДБРАНА

СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ 13

КАПИЈА СЛОБОДЕ

ДЕВЕТ
ДЕЦЕНИЈА
ОД БИТКЕ НА
КАЈМАКЧАЛАНУ

Прва етапа ка пробоју Солунског фронта и коначној победи савезника у Првом светском рату везује се за борбе на Кајмакчалану. Врховна команда Српске војске је још од доласка на Солунски фронт знала да док се не освоје Кајмакчалан, Добро поље и Ветерник, не може бити дефинитивне победе. Због тога се битка на Кајмакчалану убраја у најзначајније битке у српској историји. Можда једини пут у војној историји остало је забележено да је после ње "српска пешадија надирала према домовини брже него француска коњица".

Освајањем Кајмакчалана, Српска војска је "кročила на територију своје државе, ушла на капију слободе". Решен је исход тромесечног бугарско-српског сукоба, заузета доминантна позиција на том делу фронта, што је било од изузетног стратешког значаја. То јој је дало моралну снагу, иако је само од 30. августа до 23. септембра изгубила 4.438 људи. Вест о паду Кајмакчалана снажно је одјекнула широм Европе и света и наговестила да ће препорођена Српска војска наставити са победама.

Прелаз преко Црног Дрима

ОД КРФА ДО СОЛУНА

ВАСКРС СРПСКЕ ВОЈСКЕ

После сатирања Српске војске по албанским и црногорским гудурама, где је остало око 150.000 мртвих и 77.000 несталих, које је француски генерал Жозеф Жофр оценио "да по страховима превазилази све што је историја до тада као најтрагичније забележила", остатак српских страдалника нашао се на грчком острву Крфу

У условима светског рата који се те 1916. године распламсавао и емиграције која је донела прилично неизвесну будућност, за Србију је најважније било да се спасене оружане снаге што пре оспособе за повратак на бојиште, показујући тиме да и даље представља војну и политичку чињеницу. Активношћу својих војних и политичких представника, српско вођство је прве неопходне кораке учинило у Паризу, Лондону, Петрограду и на међусавезничкој конференцији у Шантију, стављајући на знање и савезницима и непријатељима да наставља борбу. Једино право средство којим је Србија тада располагала, а које се могло употребити у настојањима да се поново афирмише, била је њена напаћена и десеткована војска.

■ ИЗ ПАКЛА У РАЈ

На Крфу, који је доживљен као прелаз "из пакла у рај", Српска војска је реорганизована, али је у суштини задржала старо устројство и имена јединица која су постала славна. Указом од 27. фебруара 1916. дивизије првог и другог позива су спојене у једну, задржавши обласне називе. Формиране су три армије, а у свакој по две дивизије, један артиљеријски пук и други делови. Пешадијске дивизије имале су по две бригаде са по два пука, укупне јачине око 20.000 људи. У састав Прве армије (командант генерал Васић) ушле су Моравска и Вардарска, у састав Друге армије (војвода Степа Степановић) – Шумадијска и Тимочка, а у састав Треће армије (генерал Павле Јуришић Штурм) – Дринска и Дунавска дивизија. Коњичка дивизија је била под Врховном командом. У саставу Друге армије

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

били су херцеговачки, бокељски и црногорски добровољци. Српски воздухопловци стигли су на Крф без авиона, а у априлу је прва група официра упућена у Француску на обуку у пилотирању.

Врховна команда Француске војске желела је да се српски пукови упућују у Солун појединачно, онако како буду реорганизовани. Француски генерал Жофр је настојао да се што пре ојачају француске и британске снаге код Солуна, како би се олакшале савезничке офанзиве на Западном и Источном фронту. Процењујући да начин укључивања Српске војске у ратне операције има и огроман политички значај, српска врховна команда се оправдано успротивила тој идеји. Тражила је да се Српска војска "бори и као целина и као посебна група армија", да на Солунском фронту мора да добије свој одсек операција и да у оквиру општег плана Савезничке команде има самостално командовање. Дакле, настојала је да сачува своје национално својство, сопствену егзистенцију, своју аутономију и достојанство. Поред тога, изразила је жељу да дејствује на операцијском правцу Солун–Битољ–Скопље, који је био најкраћи пут за повратак у отаџбину. Према очекивању, због таквог става, избијали су оштри спорови који су се протезали четири-пет месеци, али су решени на задовољство српске стране. Генерал Жофр се на крају приклонио Србима.

У претрпљеном слому Српске војске, сем људства, страдали су оружје и војна опрема. Реорганизацијом и опремањем војске руководила је француска војна мисија генерала Пјарона де Мондезира. Било је договорено да оружје, муницију и логорску опрему српским војницима обезбеђује искључиво Француска, а да се у снабдевање храном, оделом и обућом укључи и Велика Британија. Према утврђеном плану, Српска

војска је од савезника добила велике количине наоружања. Ту треба поменути 100.000 брзометних пушака, по два митраље за на батаљон, за сваку дивизију по један дивизион брзометних топова, по два брдска дивизиона топова и по један хаубички дивизион. Пешадија је била опремљена као и Француска војска. Француска је доделила Српској војсци и 25.000 коња и мазги, са потребним колима и приколицама за формирање шест дивизијских ескадрона.

Изванредан и искусан старешински кадар, проверен у петогодишњем рату, био је велики ослонац за савезнике и Српску војску у целини. Пошто је наоружање било француско, под руководством њихових инструктора, почетком марта, отпочела је обука војника. Када су савладали руковање наоружањем, прешло се на школска гађања, а када је побољшано и физичко стање, извођени су дневни и ноћни маршеви. Дабоме, француски официри су на српски официрски састав преносили искуства из "рововске војне" са Западног фронта, с којим ће се Српска војска суочити на Солунском фронту.

■ НАЈКРАЋИМ ПУТЕМ У ЛЕГЕНДУ

Напокон, бригом савезника, пре свега Француске, Српска војска се на Крфу одморила, опоравила, реорганизовала, наоружала и опремила, па је почетком априла била спремна за пребацивање у Солун. Французи су били импресионирани ванредним борбеним духом српских војника. Генерал Мондезир је тада известио Врховну команду Француске војске: "Морално стање Српске војске је врло добро. Старешински кадар је солидан и пробран. Целина је снажна и убојита. Ако правац дејства буде према Старој Србији, армија ће ватрено ићи у борбу."

Гудуре Албаније су заједно са Српском војском прелазили избеглице и деца

Наоружавање Српске војске пред полазак на Солунски фронт

И транспорт Српске војске са Крфа у Солун организовала је Француска. Пет француских помоћних крстарица обавило је 15 путовања, а остатак закупљени бродови и два италијанска пловила. Превожење главнине отпочело је 18. априла. Прво је превезена Прва армија, а онда друге две и Коњичка дивизија, са којом је 17. маја и завршено пребацивање око 127.000 српских војника и официра, који су прикупљени на Халкидици.

На Крфу је остало близу 8.000 болесних и рањених српских војника, око 800 прекобројних официра, Влада и дипломатски кор. Неколико хиљада регрута и питомаца остало је у Бизерти. На доњем Вардару налазило се око 3.000 српских војника, оних који су у јесен 1915. директно одступали према Солуну. Према подацима који се сматрају најпоузданијим, укупно бројно стање Српске војске на Солунском фронту било је: 124.200 војника, 6.025 официра, 25.500 коња ... Да би се уочи операција обезбедила попуна јединица, од 18.000 добровољаца са 262 официра, формирана је Прва добровољачка дивизија. У логорима на полуострву Халкидици, које су уредили Французи, допуњавано је наоружање и извођена појачана војна обука. Ту се Српска војска припремала да постане ударни део савезничких снага. Време ће показати – она је у томе успела и ушла у легенду.

■ БУДУЋНОСТ ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Немачко и бугарско командовање било је изненађено брзом обновом Српске војске и њеним враћањем на ратиште у таквој снази. Да би поткопали њен борбени дух, ширили су лажне вести “да се у окупираној Србији добро живи и да се српски заробљеници ослобађају”. Наравно, ти субверзивни покушаји остали су без одјека. Српака војска била је одлучна да настави прекинуту борбу и ослободи своју земљу.

Поновна појава српских армија на бојишту није имала само војни, већ и политички значај. Светом се брзо пронела вест о томе, па је и непријатељ осећао нелагодност. “Жилави противник, пропагандом проглашен за уништеног, показује да и даље постоји.” После свих дотадашњих калкулација, Беч је схватио “да неће бити ништа од уништења српске државе”.

На Солунском фронту, насупрм четири противничке армије, Српска војска заузела је најзначајније положаје, а у моралном смислу била је кичма свих снага. Тако је из највеће катастрофе, коју је српски народ доживео после 1813. године, васкрсла његова војска, препорођена и морално ојачана. “Више није била сила која брани само своју националну слободу, него и будућност европске историје”, каже академик Милорад Екмечић. То је било више него васкрс једне уништене војске. ■

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

СТВАРАЊЕ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

УПОРИШТЕ НА БАЛКАНУ

После пребацивања српских снага на Халкидику, које је трајало 48 дана, оне су смештене у осам унапред припремљених логора у долини Василисе.

Тада су савезници већ имали четири француске и пет енглеских дивизија, а у августу су стигле дивизија Италијана и руска бригада. Тако затворени у грчке националне границе, Немци су Солунски фронт називали својим највећим "заробљеничким логором", а савезници су ту војску називали "солунским баштованима"...

Солунски фронт, који обухвата операције између снага Антанте (француске, британске, српске, италијанске, грчке и руске) и снага Централних сила (немачке, аустроугарске и бугарске) у време од октобра 1915. до октобра 1918. на простору Грчке, Албаније и Македоније, од Орфанског залива до Јонског мора (око 600 км), са Солуном као главном базом, отпочео је да се ствара после неуспеха британско-француских снага против Турске у Галипољу, где су изгубили око 200.000 људи. На инсистирање Француске, која је имала своје нескривене интересе на Балкану, одлучено је да се део снага са Галипоља и из северне Африке пребаци у Грчку. Задатак им је био да "створе упориште на Балкану" и пруже помоћ Србији и Црној Гори у случају аустроугарско-немачког напада. Тако су почетком октобра 1915. у Солуну искрцане две француске и једна британска дивизија, под командом француског генерала Мориса Пола Емануела Сараја. Тиме је отпочело стварање Солунског фронта. Те снаге су током јесени 1915. покушале да пруже помоћ Српској војсци у повлачењу, али су се због својих слабости и противречних наређења крајем децембра повукле у Грчку, где су у рејону Солуна организовале мостобран за заштиту солунског пристаништа.

■ ГРАД - ЗАРОБЉЕНИЧКИ ЛОГОР

Почетком 1916. године, немачко-бугарске снаге су после окупације Србије и Македоније избиле на границу Грчке. У настојању да се поменуте савезничке снаге с лакоћом протерају из Грчке и

онемогући стварање Солунског фронта, врховне команде Аустроугарске и Бугарске су предлагале Немцима да се операција настави ка југу. На њихово изненађење, Врховна команда Немачке војске није дозволила наставак операције, јер би Бугарска протеривањем савезничких снага у Грчку "постигла све своје ратне циљеве, па би рат за њу био завршен", а изговор да не жели "повредити неутралност Грчке" исувише је неубедљив. Треба имати у виду да је грчки краљ Константин био зет немачког цара и да је са дворском камарилом био наклоњен Немачкој. Немци су и овога пута били рационални. Ангажујући Бугарску војску, уз минималну сопствену помоћ, намеравали су да "вежу знатне савезничке снаге" на том простору и олакшају свој положај на западном фронту. Сем тога, савезници су морали да ангажују бродове за пребацивање и снабдевање трупа, који су постајали уносни циљеви за дејство немачких подморница у Средоземљу.

На другој страни, ни савезници нису имали јединствену процену када је реч о месту и улози Солунског фронта. Енглези су захтевали да се Солун напусти, а снаге пребаце на заштиту Суеца и Египта. Но, на енергичну интервенцију Француске преовладао је став да се фронт одржи, а снаге појачају. Тако су савезници почетком 1916, када се Српска војска пребацивала на острво Крф, ојачавали своје снаге на Солунском фронту, уз истовремено померање према северној грчкој граници. Тада је одлучено да се Српска војска, након опоравка и реорганизације, са Крфа пребаци на Солунски фронт.

После пребацивања српских снага на Халкидику, које је трајало 48 дана, оне су смештене у осам унапред припремљених логора у

Француски генерал Морис Пол Емануел Сарај је командовао Српском војском у име краља Петра и савезника

долини Василисе. Тада су савезници већ имали четири француске и пет енглеских дивизија, а у августу су стигле дивизија Италијана и руска бригада. Тако затворен у грчке националне границе, Немци су Солунски фронт назвали својим највећим "заробљеничким логором", а савезници су ту војску назвали "солунским баштованима".

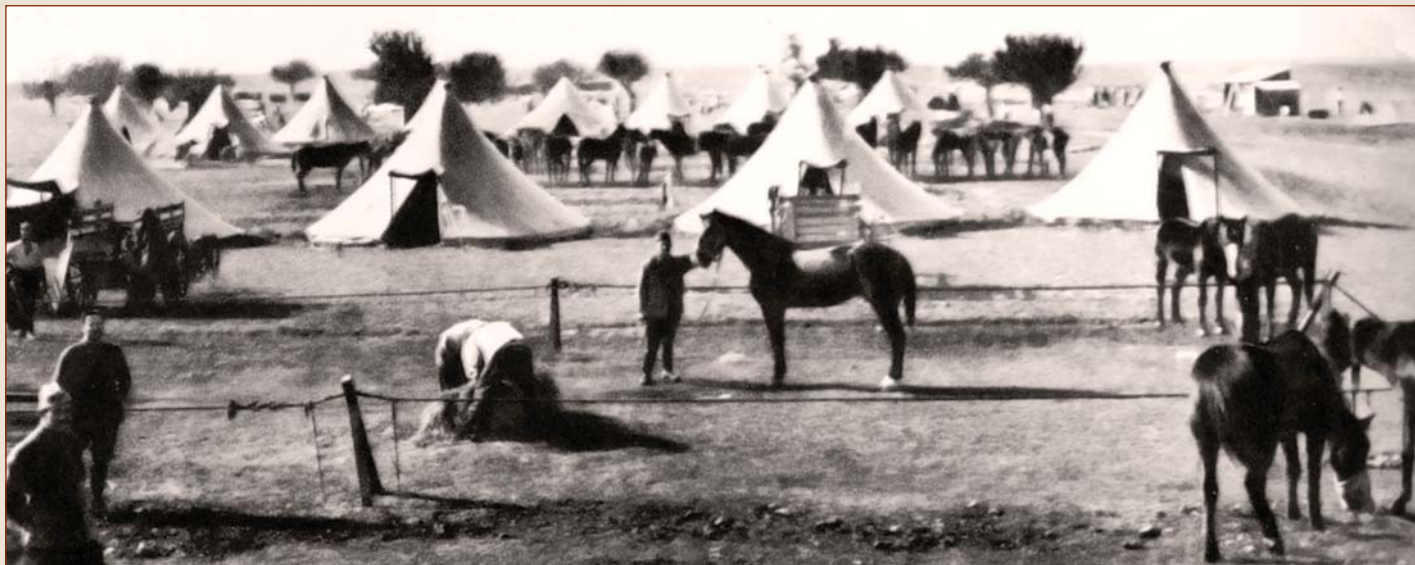
У ситуацији када су се код Вердена, у Италији и на руском фронту водиле веома тешке борбе, Врховна команда француских снага инсистирала је да се "предузме офанзива из Солуна", па је нови командант британских снага 7. јуна прихватио да његове трупе бране реку Струму од Орфанског залива до Бутковског језера, чиме су оба британска корпуса ешелонирана од Струме до Солуна.

У међувремену, док се то одвијало, кренула је на фронт и Српска војска. Најпре је у Лерин упућен Добровољачки одред (око 1.500 људи), којим је командовао потпуковник Војин Поповић (војвода Вук), са задатком да затвори правце од Битоља. Одред је још 26. маја запосео положај: Доњи Каленик-Горњи Каленик-Буковик, обезбеђујући лево крило и бок српских снага. После тога кренула је Шумадијска дивизија и до 24. јуна заузела положај: Доганци-Топчи-железнички

мост на Вардару, а средином јула кренуле су и остале јединице Српске војске. Шумадијска дивизија је 27. јула код Струпина и Пожара водила тешке борбе са Бугарима и имала око 100 мртвих и рањених.

■ РАСПОРЕД И ОДНОС СНАГА

Српска војска налазила се на граничном фронту, особеном по тешком планинском земљишту надморске висине око 2.000 м. На десном крилу била је Прва армија, од Вардара до Кожуфа, са

Логор код Зејтинлика

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

Вакцинисање српских војника против колере и тифуса на Крфу 1916. године

Моравском дивизијом на линији: Коца Дера–Купа–Опин–Сули Дера, а са Вардарском дивизијом на простору: Сендил–Мандол–Мечекли–Вертекоп (непосредно под Врховном командом). На центру, од Кожуфа до Кајмакчалана, налазила се Друга армија, са Тимочком дивизијом (без Прве бригаде која је била армијска резерва и без артиљерије дате Шумадијској дивизији), на линији: Сули Дера–поток Порој, а са Шумадијском на линији Порој–Тресина. На левом крилу, од Кајмакчалана до пута Баница–Лерин, лоцирана је Трећа армија, са Дунавском дивизијом. Резерву те армије је чинио Девети пук размештен код Горничева. Лево се налазио Добровољачки одред војводе Вука, контролишући простор од Лерина према Бикилишту. Батаљон добровољаца пуковника Алимпија Марјановића (око 500 људи) контролисао је правац који од Ресна и Охрида изводи ка Корчи. Коњичка дивизија, сем Другог пука који је осигуравао пругу, налазила се у логору код Седеса.

Српском војском је до 2. августа командовао врховни командант Француске војске генерал Жофр из Шантија, а од тада генерал Морис Пол Емануел Сарај, који је постао главни командант савезничких снага у Солуну. Он је командовао у “име краља Петра и савезника”. Но, треба истаћи да су веома присни односи између генерала Петра Бојовића и Сараја обезбедили релативну самосталност Српске војске. Дабоме, француском генералу Сарају су биле потчињене и британске снаге. Но, ипак, да би им могао поставити борбене задатке, морао је да потражи мишљење британског команданта. Под сличним условима и околностима биле су потчињене и италијанска Тридесет пета дивизија генерала Пелитија, опремљена за планинско ратовање. Руска Друга бригада генерала Карла Дитриха потчињена је непосредно генералу Сарају. Њему је било потчињено и око 800 Албанаца Есад-паше, који су са италијанског острва Понза стигли средином августа, са намером да у Албанији подигну устанак против Аустријанаца и Бугара.

Према тако распоређеним савезничким снагама, Бугари и Немци су имали осам ојачаних бугарских и једну немачку дивизију, пошто су остале немачке дивизије извучене и упућене на западни фронт.

■ ФРОНТ ШИРОК 400 КИЛОМЕТАРА

Од пролећа, када су одустали од офанзиве на Солун, Немци и Бугари су добро утврдили своје положаје на грчкој граници, посебно водећи рачуна “да затворе Пелагонију, долину Вардара и

долину Струме”, не занемарујући ни планински део фронта. На огромном делу фронта поставили су жичане мреже ширине до 10 м. Најјаче је био утврђен сектор између Вардара и Дојрана који су раније контролисале немачке јединице.

Бугарска Прва армија држала је део фронта у рејону Битоља и на масиву планине Нице до Дудице; немачка Једанаеста армија у долини Вардара, од Дудице до Дојранског језера, а бугарска Друга армија од Дојранског језера до Орфанског залива. Укупна ширина фронта износила је око 400 км.

У Албанији и Црној Гори налазио се аустроугарски Деветнаести корпус, са главнином на простору Драча и Елбасана, а делом снага у долини доње Војуше. У долини Шкумбе и Деволија, на средњој Војуши и северном делу Епира, било је око 9.000 Албанаца у служби Аустроугарске, а у рејону Охрида бугарска Охридска дивизија. У јужној Албанији, као део савезничких снага, налазио се италијански Шеснаести корпус са деловима Источне војске Француске. Тако је половином 1916. формиран Солунски фронт, коме су обе стране “намениле улогу везивања што јачих снага”, ради олакшања ситуације на “главним” фронтovima.

Успеси савезника у току друге половине 1916. утицали су на понашање неутралних држава. Поред осталих, то је коначно определило Румунију да ступи на страну савезника, са којима је преговарала још 1915. године. Разуме се, опет су политичка питања била у средишту. У савезничким преговорима с Румунијом, 30. јула 1916, обећана јој је цела банатска територија до Тисе. Савезници су се у току преговора обавезали да ће “пре објаве рата предузети офанзиву на Солунском фронту ради везивања бугарских снага”, како је не би једновремено напале Аустроугарска и Бугарска. Има основа у тврдњи неких војних историчара и аналитичара да су операције на Солунском фронту у току 1916. “биле директно намењене за придобијање Румуније да ступи у рат”. Било како било, споразум са Румунијом је постигнут 17. августа 1916. године.

Од маја 1915. савезници не воде своје појединачне ратове. За цео европски простор ствара се једно заједничко вођство. У тим оквирима налази се и судбина Солунског фронта. До почетка августа 1916. савезници су на том фронту имали око 400.000 људи. Прецизни војни аналитичари су израчунали да је “противник имао седам батаљона више”. ■

Бугарски војници вешају цивиле по српским селима

БИТКА КОД ГОРНИЧЕВА

ОФАНЗИВА БУГАРА

Генерал Сарај је на основу упутства из Париза припремио план за офанзиву, према коме је француска Источна војска имала задатак "да изврши главни напад долином Вардара", док је Српска војска требало да напада на "свом правцу". Иако су већ 4. августа биле завршене све припреме за офанзиву, напад је одложен за 20. август, због поменутог оклевања Румуније око потписивања уговора. Но, није било тако.

Извлачење српске тешке артиљерије на Горничево

Бугари су, по одобрењу Немаца, истог дана када је потписана Конвенција с Румунијом, прешли грчку границу и отпочели офанзиву на оба крила Солунског фронта. Имали су за циљ да својим наступањем "обезбеде што повољније позиције, збаци с положаја тек реорганизоване српске снаге и дубљим продором у грчку територију створе утисак код Румуније и Грчке о немоћи савезника".

Напад бугарске Прве армије – са укупно 62 батаљона, 12 митраљеза, 12 ескадрона коњице и 53 батерије топова – био је усмерен из рејона Битоља на борбени поредак српске Треће армије. Циљ јој је био да овлада западном обалом Островског језера, јужним падинама Кајмакчалана и масивом Нише, како би отворила пут за Солунску равницу. Главни напад изведен је са 35 батаљона на правцу Лерин–Веви–Армиса и са линије Кајмакчалан–Старков гроб, против српске Треће армије генерала Па-

вла Јуришића Штурма, распоређене полукружно, са Дринском дивизијом на јужним падинама Кајмакчалана и Дунавском дивизијом на линији Малка Нице–Горничево–Веви. И поред снажног отпора истурених предњих делова, Бугари су преко левог крила Дунавске дивизије пуковника Миливоја Анђелковића Кајафе успели да заузму Лерин и продуже надирање у правцу Банице и Соровића. Дринска дивизија пуковника Крсте Смиљанића се чврсто одржала на утврђеним положајима према Кајмакчалану и одбила напад.

■ ПРОМЕНА ПЛАНА

На фронту Степине Друге армије, Тимочка дивизија пуковника Љубомира Милића је на Кожуфу лако одбила напад из правца Нонте и Тушина, док је Шумадијска дивизија пуковника Живка Павловића одбила снажне нападе Бугара на села Горњи Пожар и Катунца и присилила бугарску Трећу балканску дивизију да пређе у одбрану на гребену Добро поље – Ветерник, а онда се после огорчених борби учврстила на Ветернику и Голом билу. На фронту српске Прве армије пуковника Милоша Васића, бугарска артиљерија тукла је српске положаје код Купе и Ошина.

После повратка Деветог пука у састав Кајафине Дунавске дивизије, она је сутрадан, 18. августа, прешла у неуспешан противнапад, пошто Седми пук на левом крилу није издржао снажан обухватни напад Бугара. Тако је бугарска Осма дивизија избила на линију Забрђани–Росна–Кучковини, док је Дунавска дивизија повела своје лево крило на линију Горничево–Баница–кота 950. У насталој ситуацији, начелник Штаба српске Врховне команде генерал (касније војвода) Петар Бојовић добро је уочио бугарски маневар, па је, уз сагласност Сараја, Трећој армији хитно упутио Вардарску дивизију пуковника Милана Туцаковића, која се налазила у резерви.

Напад Друге армије Бугарске принудио је Енглезе да се повуку на линију Тахињско језеро–Струма, на којој су успели да стабилизују фронт, са кога су у неколико махова предузимали акције локалног значаја које су Бугари одбијали мањим снагама, док су јаче снаге усмерили према Србима на простору Битоља. Углавном, фронт испред британских снага се стабилизовао и такав остао до краја рата.

Упркос чињеници да се изненадном бугарском офанзивом ситуација на фронту битно изменила, генерал Сарај и даље није намеравао да предузме планирану “демонстративну офанзиву”. Процењујући да ће српска Трећа армија, појачана Вардарском дивизијом и у садејству са Одредом војводе Вука успети да “за-

држи бугарске снаге и пређе у обухватни напад”, он је Другу армију и све француске снаге (снаге у центру) 20. августа упутио у напад без виднијег резултата. Дакако, излаз се морао тражити у промени плана. Новим планом генерал Сарај је одлучио да прегрупише снаге и офанзиву предузме левим крилом, између Бутковског и Островског језера изведе демонстративна дејства, а на десном крилу пређе у одбрану.

Бугарске снаге су 21. августа наставиле офанзиву према положајима Дунавске дивизије северно од друма Острово–Горничево и од Соровића између Петрског и Островског језера, али је наредног дана Вардарска дивизија пуковника Туцаковића преузела јужни део фронта и зауставила бугарско наступање. Но, упркос том краткотрајном “задржавању” Бугара, криза тек долази. Надмоћније бугарске снаге снажно нападају положаје и Вардарске и Дунавске дивизије, посебно на Малка Нице. У огорченим борбама које су настављене и током ноћи, Дунавска дивизија изгубила је предњи положај, а сутрадан (23. августа), после “убитачне артиљеријске припреме”, Бугари су, под заштитом магле, заузели северни део Малка Нице. Пред зору, 24. августа, бугарске снаге заузеле су српске положаје југозападно од коте 1.500, али су убрзо одбачене. Напокон, после неколико узастопних напада, 27. августа “малаксавала” је активност Бугара. Тим неуспехом окончана је њихова офанзива против савезничког левог крила на Солунском фронту. Према сопственим извештајима, бугарско и немачко командовање се “није надало да ће тек реорганизована Српска војска пружити тако снажан отпор у бици код Горничево”.

У борбама вођеним од 17. до 30. августа Српска војска имала је 907 погинулих, 3.270 рањених и 730 несталих војника. Разумљиво, највише губитака имала је Дунавска дивизија пуковника Кајафе, која је у даноноћним тешким борбама успела да заустави бугарске снаге. Поред осталих губитака, имала је 136 официра избачених из строја.

■ ПОВРАТАК ВОЈВОДЕ МИШИЋА

У духу новог плана генерала Сараја, из долине Вардара пребачена је српска Прва армија и распоређена на лево крило Треће армије. Сем тога, на левом крилу српских снага формирана је “маневарска група” од две француске дивизије и једне руске бригаде, под командом генерала Кордонијеа, са задатком да “дејствује на десно бугарско крило преко Лерина ка Битољу”. Тако је генерал Сарај крајем августа поново груписао савезничке снаге, пренео тежите операција на лево крило Солунског фронта и знатно скратио борбени поредак Српској војсци.

Упоредо са прегруписавањем снага које је наредио генерал Сарај, а ради обезбеђења десног бока својих састава, српска Врховна команда постепено је прикупљала респективне снаге (Трећи батаљон Четрнаестог пука Тимочке дивизије, Батаљон Срба добровољаца, Добровољачки одред војводе Вука, Четврти коњички пук и друге мање јединице), од којих је 26. августа образовала Одред пуковника Душана Васића, са задатком да затвори путеве који од Соровића изводе на правац Острво–Воден.

За то време Српска војска се померила према свом левом крилу. Трећа армија, која је за команданта добила пуковника Милоша Васића, дотадашњег команданта Прве армије, задржала је у свом саставу Дринску и ојачану Дунавску дивизију, а Моравска дивизија (без једног пука који је остао у саставу Француза) упућена је на лево крило, где је војвода Живојин Мишић, у тим критичним тренуцима хитно позван са Крфа, почетком септембра примио Прву армију (Моравска, Вардарска и Коњичка дивизија). Тиме је цела Прва армија пребачена из долине Вардара на лево крило Треће армије. Тако је генерал Сарај, крајем августа, опет груписао савезничке снаге, пренео тежиште операција на лево крило Солунског фронта и “наменио ударни део фронта Српској војсци”.

■ ТЕЖИШТЕ НАПАДА НА СРПСКОМ ДЕЛУ ФРОНТА

Након подужег оклевања и уцењивања, Румунија је ушла у рат против Аустроугарске и Немачке. У Немачкој су тада уместо Ериха фон Фалкенхајна дошли Паул фон Хинденбург (као начелник штаба) и Ерих Фридрих Вилхелм Лудендорф, који су заједнички руководили операцијама немачких снага. Они су одмах наредили својим трупама да “упадну” у Добруцу, како би се рат пренео на територију Румуније, чија је војска ушла у Трансилванију 1. септембра. Према тој наредби Бугари и Немци продрли су у Добруцу и заузели Балчик и Тутракан. У вишедневним крвавим борбама заробили су 28.000 румунских војника и 100 топова. Нашавши се у катастрофалној ситуацији, Румуни су своје снаге у Добруци потчинили команданту руског Четрдесет седмог корпуса, у чијем се саставу током септембра и октобра веома храбро борила Прва српска добровољачка дивизија. Претрпевши огромне губитке, она је спала на само 1.500 војника, после чега је извучена из борбе ради попуне. Док се та дивизија попуњавала, отпочело је формирање Друге српске добровољачке дивизије у Русији и стварање Добровољачког корпуса. Румунска влада је од Руса тражила да “испоље већу активност на фронту према Аустроугарској, а од западних савезника да армије из Солуна пређу у офанзиву”.

У насталим војно-политичким околностима, Врховна команда Француска наредила је да се из Солуна настави офанзива ради “везивања бугарских снага на грчкој граници”, па је генерал Сарај издао заповест да Српска војска у захвату комуника-

Француски генерал Анри и српски војвода Живојин Мишић

ције Острво–Горничево и француске снаге “пређу у офанзиву и нападну бугарско десно крило”. Према том наређењу, начелник Штаба Врховне команде Српске војске, генерал Петар Бојовић 8. септембра издао је своју заповест. Наредио је да Степина Друга армија “заузме планински гребен Козјак–Нице, а потом да дејствује на фронт Чебрен–Крапа и помогне дејства Треће армије; Трећа армија пуковника Милоша Васића (ојачана Првом бригадом Тимочке дивизије) да нападне Кајмакчалан и овлада гребеном Малка Нице, а одакле да дејствује у леви бок и позадину непријатеља у рејону Горничева и Банице и садејствује Првој армији војводе Живојина Мишића, која је имала задатак да овлада јужним делом гребена Малка Нице ...”. Очигледно, тежиште напада требало је да буде на фронту Прве и Треће армије.

Дванаестог септембра, после веома снажне артиљеријске припреме, напад су отпочеле српске Прва, Друга и Трећа и Француско-русска армија. Тимочка дивизија (Друга армија) заузела је део села Зборско, Шумадијска дивизија пошла Ветернику, а Дринска дивизија (Трећа армија) је у тешким борбама “на јуриш заузела бугарске предње положаје на кајмакчаланском масиву (Плоча, Ђувик Кочобеја, Девојачки брег)”. Дунавска дивизија заузела је положај североисточно од Горничева, Моравска (Прва армија) и Вардарска дивизија задржане су на источној обали Петрског језера, Коњичка дивизија се приближила Елевишу и Чајчилару, а Француско-русска армија присилила је бугарске снаге да се повуку северно од Загоричана.

Након одбијања неколико противнапада бугарских снага, Српска војска је 13. септембра наставила офанзиву на целом фронту. У тродневним оштрим блиским борбама пробиле су бугарске положаје на Малка Нице (код Горничева) и присиле Бугаре да се повуку. Пораз Бугара код Горничева, изазвао је и повлачење њихових снага са гребена Мале реке, где је избила Коњичка дивизија, а потом и делови Француско-русске армије. Тај успех није искоришћен за потпуно разбијање бугарских снага на правцу према Битољу. Француско маневарско крило, под командом генерала Кордонијеа, било је исувише споро, упркос “већем броју опомена и упозорења генерала Сараја”. Пошто је пропуштен повољан моменат, Српска војска је, заједно са француско-руским снагама, уместо “гоњења и експлоатације успеха”, морала поново да пробија утврђене бугарске положаје.

Губитком гребена Малка Нице, Бугари су били приморани да се повуку на српско-грчку границу, одакле су месец дана раније прешли у офанзиву. Због спорости у наступању Француско-русске армије, бугарске јединице су се повукле само преко планине Бабе на Преспанско језеро. Француско-русске снаге су 17. септембра заузеле Лерин и превој на путу од Лерина за Корчу. Пошто су Бугари у повлачењу порушили велики вијадукт код Екхисуса, директно су угрозили снабдевање снага на савезничком левом крилу. Тај проблем је решен тек 27. новембра, када је завршена заобилазна пруга. ■

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

Регент Александар на осматрачници за време битке за освајање Кајмакчалана

ОСВАЈАЊЕ КАЈМАКЧАЛАНА

ПРВИ КОРАК ДО ПОБЕДЕ

*Пред лешевима наших војника застадох као прикован. Хитали су својим кућама па овде остали ...
Прави бол тек сада осетих. Јадни остатак српског народа нико не штеди, он лешевима означава пут ка отаџбини – записао је у свом Ратном дневнику Милутин М. Ристић.*

Да би савезничке снаге могле да наступају у правцу Битоља, било је потребно претходно заузети веома јако утврђене граничне положаје – Старков гроб и Кајмакчалан, највиши врх планине Нице (2.521 м), један од кључних положаја на Солунском фронту, где се налазило тежиште одбране Прве армије Бугарске војске. То је био основни разлог да се тежиште борби "помери удесно", на тај огромни планински масив.

Кајмакчалан, као велики планински масив, својом висином надвисује све околне планине. "Његова плећа завршавају се са два рамена. Десно раме је више, са главном котом 2.525, а лево је ниже, са котом 2.517. Од десног рамена ка североистоку протеже се коса Кочобеј, која је, такође, дубока, и чији су бокви благо везани са Кајмакчаланом, што је веома подесан правац за удар како би се освојила ова огромна планина... Иза левог рамена налази се Сива стена, а даље Старков гроб и Црна река, где су два моста која је држао непријатељ. На једном су Немци, који држе фронт према Французима на десној обали Црне реке, а на другом Бугари код села Добровена... Од главних врхова Кајмакчалана терен се спушта ка Кајмакчаланској реци, чинећи једну камениту терасу на којој су Бугари изградили своје прве стрељачке ровове, а иза њих подигли и друге одбрамбене линије, тако да је овај положај представљао тешко освојиву тврђаву, названу Борисов град", пише хроничар Светислав Крејковић.

Прва етапа ка коначној победи везује се за борбе на Кајмакчалану. Врховна команда Српске војске је још од доласка на Солунски фронт знала да, док се не освоје Кајмакчалан, Добро

поље и Ветерник, не може бити дефинитивне победе. Због тога се она убраја у најзначајније битке у српској историји.

Дринска дивизија је 16. септембра продужила напад, продрла кроз густе жичане препреке и до 22 часа заузела прву линију положаја на Кајмакчалану, а онда, после дводневних застојних напада, “напредујући једва коју стотину метара дневно” и део друге линије ровова. Пребацујући се кроз врлетне планинске падине, изложена снажном унакрсном дејству непријатељеве артиљерије, 18. септембра, око 19. часова, заузела је Кајмакчалан. Све је то, наравно, било изузетно драматично. Десна колона је у тешкој “борби на јуриш” заузела Плочу и приближила се Кара Тепеу на јуришно одстојање, а лева колона (названа и Чегански одред), заузела је Девојачки брег. Сутрадан је дивизија наставила напад и десном колоном заузела Кара Тепе и Кочобеј, а левом Попадију Бачије. Пошто су добили појачање са Старковог гроба и Доброг поља, Бугари су у више јуриша безуспешно покушавали да одбаце српске снаге. За то време је Чегански одред напао Старков зуб, а два батаљона Седамнаестог пука, напала су Фоку. То је десној колони омогућило да на јуриш заузме коту 2521, на коју су “пешаци одмах изгурали једну брдску батерију и дугачки топ”, док је Чегански одред “продро на 50 метара испред бугарских ровова на Старковом зубу”. У страховитим борбама Бугари су покушавали да поврате коту 2521 и одбаце Србе с Кајмакчалана.

■ ЖИВИ ВУЛКАН

Битка ту, ипак, није решена. Бугари су покушавали да по сваку цену поврате угрожени део одбрамбеног система. Пошто су убрзо добили велика појачања, групишући на том простору осам батаљона, предузели су више противнапада. Најснажнији јуриш извршили су 26. септембра на линији Фока и Кочобеј, који су “Срби дочекали на бајонет и одбили”. Ипак, после поновљених јуриша, морали су се повући прво с Кочобеја и Фоке, а потом и са коте 2521. Блиска борба прса у прса огорчено се наставила. У јуришу Бугара на Седамнаести и Четврти пук Дринске

дивизије, “упадајући са бајонетима и бомбама у наше ровове, настао је ужасан, крвав обрачун да се није знало ни ко кога бије и убија, јер је све било у помрчини. Свој јуриш Бугари су потхрањивали новим јуришним таласима ... Заробили су рововску батерију Дринске дивизије, чију су послугу са командиром и водницима изболи бајонетима ... Тих дана је Кајмакчалан личио на живи вулкан ...” – пише С. Крејаковић. Приликом те огорчене борбе старешине оба пука показале су неизмерну храброст, а посебно команданти Седамнаестог и Четвртог пука. Пуковник Алекса Стошић, командант Седамнаестог пука, иако је био рањен у руку, није напустио борбу. Остао је задржавајући своје војнике речима: “Не бежите, јунаци! Ваш командант је са вама!” То исто учинио је и командант Четвртог пука Војислав Павловић, пуковник.

■ ЖИВОТИЊА КОЈА СЕ ЗОВЕ РАТ

Драматичну и потресну слику бојишта описао је у свом “Ратном дневнику” Милутин М. Ристић, који бележи: “Лешеве су растурени ... Већина су раздрљени, раскопчани и полунаги. Код многих зјапе ране преко којих се прелила усирена крв. Пуно њих било је са пребијеним ногама, размрцвареним главама и поломљеним ребрима. Сав простор овог попришта покривен је разбацаним пушкама, поломљеним митраљезима ... Настојао сам да се навикнем и да видим до којих граница иде свирепост животиње која се зове рат ... Пред лешевима наших војника застадох као прикован. Хитали су својим кућама па овде остали ... Прави бол тек сада осетих. Јадни остатак српског народа нико не штеди, он лешевима означаје пут ка отаџбини ... Свуда је владала дубока тишина, престала је грмљавина топова и клочот митраљеза и пушака. Снежне пахуљице лагано су падале милујући укочене образе хранитеља остављених ... Нежни бели покров покривао је постепено пале хероје у чијим се укоченим, непокретним зеницама, огледаху пуста села, растурене куће, ојађене мајке, уцвелење љубе, остављена нејач и сви пропали идеали личне природе ...”.

Положај на Солунском фронту 1916.

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

Бојиште на Кајмакчалану после борбе "прса у прса" са Бугарима

И Ђорђе Лазаревић, очевидца, слично бележи: "Ступам на пољану бугарске погибије. Овакав број лешева, на таквом пространству, ја још нисам видео. Гледао сам на Космају сакупљене наше и аустроугарске лешеве ради сахране; посматрао сам Кумановско разбојиште одмах после свршене битке, али све то није ни приближна слика онога што сам видео на платоу Кајмакчалану ... Ровови дубоки 1,5 м на понеким местима пуну. По двоје-троје пресамићени, згрчени, један уз другог, леже у гомилама ...".

Због међусобне исцрпљености обе стране, настало је застише. Српске снаге су успеле да се задрже у непосредној близини. Команданти, учесници битке и бројни хроничари јединствени су у оцени "да су обе стране претрпеле огромне губитке". Дринска дивизија имала је 1.259 избачених из строја. Плато Кајмакчалану био је прекривен погинулима. Због преморености и губитака, Седмаестни пук је замењен са два батаљона Седмог пука (27/28. септембра), а Добровољачки одред војводе Вука (тада 1.200 људи) упућен је на правац леве колоне да замени преморени и десетковани Четврти пук.

■ ДРИНСКА УЗВРАЋА УДАРАЦ

Врховна команда Српске војске, забринута за развој догађаја на Кајмакчалану, упутила је Трећој армији Добровољачки одред војводе Вука из Прве армије и Марјановићев батаљон Срба добровољаца, а онда, директно на Кајмакчалан, два батаљона из Дунавске дивизије. Нису помогле њене молбе да се "јаче ангажује Француско-руски армија, која је као маневарска група требало да дејствује од Лерина". Генерал Кордоније је стално одлагао офанзиву.

У нову офанзиву, која је отпочела 30. септембра, кренула је само Трећа армија, ударивши на Старков гроб и Кајмакчалан, где је и даље било тежиште одбране Прве бугарске армије. Практично, Друга српска армија, са недовољно артиљерије, мо-

гла је само да одржава притисак на Добро поље, а Прва је напала између утврђеног Старковог гроба и веома пасивне Француско-руске дивизије.

После тридесетак часова непрекидног марша по планинском терену, Добровољачки одред је са простора Лерина благовремено стигао и извршио смену Седмаестог и Четвртог пука Дринске дивизије. Имао је два батаљона у "првом борбеном реду и један у резерви". Десно од Добровољачког одреда налазила су се два батаљона Седмог пука, а лево је био Шести пук према Старковом гробу и Сивој стени.

Дринска дивизија прешла је у нови напад 30. септембра. Најпре су се развиле огорчене борбе јединица Петог пука за Вирут, Вилицу и Кочобеј. Према Старковом зубу Добровољачки одред је вршио снажан притисак. Око 10 часова тога дана, командант Дринске дивизије концентрисао је артиљеријску ватру на Кајмакчалан, а у 11.30 часова "предузео одсудан јуриш", који се због упорне одбране Бугара споро развијао. Тек око 12.40 часова делови Петог пука "ускочили су у бугарске ровове и после гушања заузели коту 2521, избили на северну ивицу и потпуно овладали Кајмакчаланом", на који је претходно напала 19 дана и изгубила више од 3.800 људи (погинулих и рањених). Тако је Дринска "узвратила ударац".

"Кајмакчалан је био сав у диму и експлозији. Високи стуб од експлозија и прашине дизао се у ваздух и личио је на живи крајтер ... Уколико је дан више одмицао, наша артиљеријска ватра бивала је све силнија ... Око 14 часова достигла је врхунац, па се од дима и експлозија на бојиште спуштала тамна завеса ...", пише С. Крејаковић.

На том "замагљеном" простору свој задатак је пожртвовано и храбро извршио и Добровољачки одред војводе Вука. Он се одлучио да "мења" правац свог напада ка Сивој стени и "крелу" према обема главним котима Кајмакчалану, испољавајући велику личну и командантску храброст. Његови су борци међу првима стигли на "неосвојиви Борисов град". Када је у том нади-

рању војвода Вук наишао на команданта Другог батаљона Радоја Пантића, зачудио се видевши га како "кличи, крсти се и љуби земљу". Пошто га је Вук позвао да крене напред, Пантић га је замолио: "Војводо, ово је наша земља, молим те клекни и ти и пољуби је, јер знај да је овог часа капија слободе отворена", забележио је поменути хроничар.

У окршајима вођеним наредног дана заузети су Кочобеј и Вилица, с којих су Бугари одступили према Фоки, а 3. октобра Дринска дивизија је заузела Сиви брег, Старков гроб и Фоку, принудивши Бугаре да у неред одступе према Црној реци. Врховна команда Српске војске објавила је званично саопштење, у коме се каже: "Заузећем Кајмакчалану наше победоносне трупе први пут ступају на земљиште своје отаџбине. Част за то припада Дринској дивизији".

Освајањем Кајмакчалану Српска војска је "крочила на територију своје државе, ушла на капију слободе". Решен је исход тромесечног бугарско-српског сукоба, заузета доминантна позиција на том делу фронта, што је имало изузетан стратешки значај. То јој је дало моралну снагу, иако је само од 30. августа до 23. септембра изгубила 4.438 људи. Вест о паду Кајмакчалану снажно је одјекнула широм Европе и света и наговестила да ће препорођена Српска војска наставити са победама.

■ НЕБЕСКА ПРЕСТОНИЦА СРБИЈЕ

О тешким и крвавим борбама на Кајмакчалану, са обострано великим губицима, објављено је подоста историјских студија, научних истраживања, хроника, сећања, сведочанстава, казивања, репортажа ... Некад се често говорило да је Кајмакчалан "небеска престоница Србије". Поред данашње границе Грчке и Македоније, на 2.521. метру надморске висине и данас стоји споменик који подсећа на велику битку у којој су српски војници поразили Бугаре 1916. године. Током војних операција којима су почеле одсудне битке у Првом светском рату, борба на Кајмакчалану је отворила врата повратку Српске војске у отаџбину. Можда једини пут у војној историји остало је забележено да је, после ове битке, "српска пешадија надирала према домовини брже него француска коњица".

И данас, 90 година после битке, природа није успела да "поравна" поприште, ни да уклони све трагове које су ратници

Туга за најмилијим на гробљу Зејтинлик

оставили за собом. Још увек се назире остаци ровова, грудобрана, положаја артиљеријских топова ... Могу се наћи и куполе састављене од граната, остаци бодљикаве жице испред ровова, делови заборављене војне опреме.

На врху Кајмакчалану, краљ Александар Карађорђевић поставио је споменик палим јунацима, а поред је и звоник са такозваним Пупиновим звоном, које је велики научник поклонио у знак сећања на сени палих јунака. Ту је и урна у којој се некада налазио pepeo великог српског пријатеља и хуманисте Арчибалда Рајса. Током Другог светског рата окупатори су бацили урну, из које се pepeo расуо по некадашњој бојишној просторији. Данас је остала само урна у спомен на тог великана који је остао у памћењу српског народа. ■

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

БИТКА НА ДОБРОМ ПОЉУ
И ЦРНОЈ РЕЦИ

НАПАД СРПСКИХ АРМИЈА

Док су вођене тешке борбе на Кајмакчалану, британске, француске и италијанске снаге су на Струми и на северном фронту предузеле "неколико демонстративних акција". У стварности, била је то "млитавна" борбена активност која није могла "везати" бугарске и немачке снаге, па су се оне без већих потешкоћа помериле на запад – ка Битољу. Све то не чуди ако се зна да су Британци често негодовали када су у питању офанзива и Солунски фронт у целини. Тиме се може објаснити и њихова повремена пасивност.

Почетком септембра, од Охрида до Орфанског залива, налазило се осам бугарских и једна немачка дивизија. На десном крилу била је бугарска Прва армија (генерал Бојасијев), у центру немачка Једанаеста армија (једна немачка и три бугарске дивизије), а на левом крилу бугарска Друга армија (генерал Тодоров). Да би се фронт боље ојачао, крајем септембра немачки генерал Винклер примио је команду над десним крилном, а Гошев, који је сменио Бојасијева, над централном армијом. Бугарски краљ Фердинанд и председник владе Васил Радославов, уплашени савезничком левокрилном офанзивом, обратили су се Врховној команди Немачке, износећи процену "да би губитак Битоља и Охрида непоправљиво деморалисао Бугарску армију и дискредитовао владу, да би њихов заједнички савез претрпео ненадокнадиву штету". На њихову несрећу, Немци су могли тада упутити у Македонију само један пук.

Након пада Кајмакчалана, 4. октобра увече савезничке армије су поново успоставиле "борбени додир" с бугарским и немачким јединицама на њиховим новим положајима јужно од Сокола до Градешнице. Делови Дунавске дивизије прешли су Црну реку (широка 30-50 м, дубока до 1 м). Следећег дана, настављајући пребацивање преко реке и надирање, дивизијска крила су на Соколу и Преспи "пошла" непријатељским положајима.

Врховна команда Српске војске имала је намеру да овлада Добрим пољем, а онда "обухватом преко Сокола заузме Ветерник и изманеврује одбрану долине Вардара преко Демир капије и Кавадараца". Према тој замисли, Дринска дивизија је 6. октобра напала Сокол (кота 1825), утврђен и добро брањен врх са веома стрмим падинама. Шумадијска дивизија, после заузимања косе северно од Пожара, "пошла" је главном положају непријатеља на Соколу и Добром пољу (висораван). Истовремено, Ду-

навска дивизија је проширила мостобран од ушћа Строшнице до ушћа Сакулове реке. Француско-русска армија је и даље заостајала иза српске Прве армије, уместо да енергично надире ка Битољу. Због тога је смењен њен неодлучни и спори командант генерал Кордоније, на чије место је дошао генерал Лабиоа.

У времену од 7. до 13. октобра, Дунавска и Моравска дивизија су напредовале у окуци Црне реке, али су Дринска дивизија и Друга армија узалудно нападале утврђени Сокол односно Добро поље.

У општи напад, наређен за 14. октобар, кренуле су само српске армије. Шумадијска и Дринска дивизија заустављене су на око 20 м од гребена Сокола и Добро поља, док су Моравска и Вардарска дивизија 18. октобра, уз подршку једне ескадриле авиона и артиљерије, заузеле Брод и Велесело, а Дунавска дивизија положаје северно од Скочивара. У дводневним борбама српске снаге су заробиле око 1.000 бугарских војника, заплениле седам топова и 12 митраљеза. Бугарски борбени поредак је био "потпуно дезорганизован, бугарска Тракијска дивизија разбијена, а Осма тунџанска одбачена ка селу Пологу". Благовременом интервенцијом Немаца, "затворена је настала бреша".

ПРОБОЈ БУГАРСКО-НЕМАЧКОГ ФРОНТА

Због великих потешкоћа у нападу на Добро поље и Сокол, Врховна команда Српске војске одлучила је "да обнови офанзиву

Милунка Савић, рањавана пет пута, поднаредник у Другом пуку

ву десним крилом и центром", а тежиште напада усмери на окуку Црне реке (Прва армија), уз садејство левог крила Треће армије. Остворени успеси Мишићеве Прве армије у окуци Црне реке, утицали су да генерал Сарај упути француску Седмнаесту дивизију као појачање. Уместо обухвата Француско-руском армијом (замисао Сараја) и једновременог пробоја на одсеку Добро поље—Сокол (план Врховне команде Српске војске), требало је удруженим снагама извршити пробој у правцу Чегала.

Мишићева Прва армија је уз подршку артиљерије прешла у напад 27. октобра по густој магли и киши. Моравска дивизија је напала висове код села Сливнице, Вардарска на висове код Велесела, а француска Двадесет прва бригада на Грдилово. Главнина Дунавске и делови Дринске дивизије нападали су "Чуке", а француска Тридесет трећа бригада на Кенали. Војвода Мишић је у резерви имао веома јаке снаге.

■ МИ ТО МОРАМО УЧИНТИ...

Током првог дана Прва и Трећа армија, изложене дејству артиљерије и митраљеза, напредовале су само неколико стотина метара. По киши и густој магли, карактеристичној за то подручје у том времену, борбе су настављене и следећа два дана, али је 30. октобра, због "немогућих временских услова", прекинута офанзива. Предах је добро дошао за одмор и попуну, јер

Српска пешадија у гоњењу непријатеља на Солунском фронту

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

су тешкоће српских војника биле велике. Преморене јединице су имале и велике губитке. Двадесет први пук, Прве пешадијске бригаде, Вардарске дивизије, од 19. августа до 30. октобра, имао је избачених из строја: 41 официра и 1.137 подофицира и војника. Старешине су подизале морал својих јединица, истичући "да није лак посао повратити изгубљену отаџбину. Ми то морамо учинити и ради наших општих човечанских дужности и ради наших милих и драгих, којима смо једина нада и утеха у несрећи у којој се сада налазе. Ако то не узмогнемо учинити, онда не треба ни ми да живимо ...".

Након померања савезничких снага према западу, Српска војска је наставила припреме за офанзиву. Према прилично поузданим подацима, њено бројно стање 28. октобра било је око 140.000 људи. До тада су из њених редова избачени из строја – 843 официра и 17.647 војника, од чега је погинуло 2.946, а умрло 1.132. Да невоља буде још већа, тих дана је у болницама било близу 15.000 болесних и рањених, а у Бизерту је до 16. октобра евакуисано 8.711 болесних и рањених. Ти подаци говоре о високој цени дотадашњих успеха у борби.

Десетог новембра Српска војска је наставила офанзиву. Дринска дивизија је прешла Белу воду, Дунавска је заузела већи део ровова на "Чукама" и јужни део Полога, а десно кри-

Заставник Другог гвозденог пука

ло Моравске дивизије продрло је само неколико стотина метара. У даљим дејствима, Трећа армија пуковника Милоша Васића, од 10. до 12. новембра, пробила је бугарски фронт и заробила око 2.000 бугарских војника, запленила 26 топова и 10 митраљеза. Српска Прва и Француско-руска армија су се у току та три дана ограничиле само на дејство артиљеријом.

Продужавајући нападна дејства 13. новембра са још већом жестином, Дринска дивизија заузела је један вис на северној обали Беле реке. У напад је упућена и Мишићева Прва армија: Моравска дивизија заузела је јак положај код Чегала, а Вардарска се пробила до Велесела. Јужно од Тепаваца, у страховитим блиским борбама, коначно је пробијен бугарско-немачки фронт. Прва армија је тога дана заробила око 600 Немаца и 400 Бугара.

Наредног дана Дунавска дивизија наставила је да води ограничене борбе на падинама коте 1212, док је Прва армија напредовала два километра. Немачки генерал Хипел био је присиљен да напусти висове јужно од Тепаваца. Но-

вим продором у окуци Црне реке угрожене су бугарско-немачке снаге на њеној десној обали, па је током ноћи 14/15. новембра њихов фронт повучен на положаје три до четири километра јужно од Битоља. ■

*Батерија у дејству
код Битоља*

ОСЛОБОЂЕЊЕ БИТОЉА

МОРАЛНИ ТРИЈУМФ

Улазак савезничке војске у Битољ био је највећи успех њихове офанзиве 1916. године. У тој офанзиви Српска војска испољила је високе ратничке способности. У својој заповести генерал Сарај јој је одао високо признање за војне заслуге приликом ослобођења Битоља.

А не би поновиле неке раније грешке, српска Прва и Трећа армија су 15. новембра кренуле у енергично гоњење. Појачане непријатељеве снаге пружале су организован отпор и предузимале повремене противнападе. За време борби “непрестано су се смењивали киша, снежна мећава и густа магла”. Бугарске и немачке снаге нису могле издржати притисак српских јединица у окуци Црне реке, па су се ноћу 18/19. новембра повукле на линију: Преспанско језеро–Перистер–Киромарица–Маков–Рапеш, напустивши и Битољ. Град је ослобођен 19. новембра. У њега су једновремено ушли српски Први коњички пук и руска пешадија. Након њих ушле су српске и француске снаге. Игром случаја, то се догодило на исти дан када су одатле били протерани Турци пре четири године.

Офанзива савезничких снага настављена је 20. новембра, али су бугарске и немачке снаге упорно браниле своје положаје. Промена ситуације са Румунијом захтевала је да се дејствује енергичније. Генерал Сарај је тражио да се “одбаце противничке снаге које су се налазиле на левој обали Вардара”. Тежиште напада поново је било на фронту преморене и проређене Српске војске, која је од доласка у Солун изгубила близу 34.000 људи. Њени напади на неприступачну коту 1050, Рапеш и Грунишки вис, од 21. до 24. новембра, наишли су на упорну одбрану. Због густе магле српска Прва и Трећа армија су тек 27. новембра поново прешле у општи напад, па је Дринска дивизија заузела Црни вис (код Груништа), а Вардарска и десно крило француске Седамнаесте дивизије – положаје код села Паралова. Разумљиво, српске снаге нису имале довољно резерви да прошире тај успех, па су одложиле напад за 29. новембар, када су намеравале да уведу у борбу Другу руску бригаду, коју им је упутио генерал Сарај. Због густе магле, напади тих дана нису извођени.

Т К Е Н А К А Ј М А К Ч А Л А Н У

■ ПОГИБИЈА ВОЈВОДЕ ВУКА

Трећа армија, нападајући десном обалом реке, заузела је Грунишки, Црни и Будимирачки вис и Старовински редуг. Непријатељ је и даље упорно бранио Сокол, а Француско-руска армија је пасивно посматрала догађаје. После свега што се збило на том простору, савезничка офанзива се постепено гасила. Било је то у ситуацији кад се назирао слом Румуније, уз претњу да се немачко-бугарске снаге отуда пребаце на Солунски фронт. Због тога је 11. децембра савезничким снагама на Солунском фронту наређено "да се утврде на положајима", који касније могу постати "полазни положаји за нову офанзиву". Српска Врховна команда је 21. децембра наредила Првој армији да обустави офанзиву. У међувремену, из састава те армије изашла је Седмаеста француска дивизија. У њеном саставу остала је само Друга, а у саставу Треће армије Четврта руска бригада.

У поменутој борби на Грунишком вису, 29. новембра погинуо је Војин Поповић (војвода Вук), командант Добровољачког одреда, један из плејаде "веома храбрих, лукавих и снажљивих команданата", како су га описивали генерали Аустроугарске војске. Истакао се у Балканским ратовима, а у Првом светском рату командовао је Церским добровољачким одредом. После погибје на Груништу, генерал Сарај одао је пошту храбром команданту. Сахрану војводе Вука, 14. децембра, овако је описао велики српски пријатељ, Арчибалд Рајс: "Мала српска солунска црква је пуна. Све савезничке војске послале су делегате. Ковчег, прекривен српском тробојком ... Сви присутни држе запаљене свеће ... Четници су послали своје да испрате свога омиљеног команданта ... За време опела они неће скидати очију са заставе под којом лежи њихов војвода, погинуо од бугарског куршума на Груништу ... Са Вуком не стаје један легендарни јунак из српских борби за слободу ... Опело је завршио архимандрит и одржао последње слово ... Један четник каже последње збогом ... Много официра плаче ... Вече се спушта, сиво и туробно вече, носе у земљу једног човека који је био храбар, а у исто време честит човек ...".

Војни историчари и аналитичари закључују да је успех солунске офанзиве до ослобођења Битоља имао различите последице. За Српску војску је то био прави "морални тријумф". Успели су да ослободе 50 км државне територије и наставе рат на свом тлу. Ни за оне који су се налазили иза грчке границе, "туђина није била тако несношљива". Дабоме, савезницима ово није могло значити утеху за губитак Румуније. Протеривањем њене војске на руски простор (реку Серет), престао је да делује и основни мотив за Солунски фронт.

У тешким борбама на Грунишком вису погинуо је Војин Поповић – војвода Вук, командант Добровољачког одреда

пронемачка грчка влада није испунила своје савезничке обавезе према Србији.

■ РОВОВСКА ВОЈНА

За три и по месеца тешких и крвавих даноноћних борби, без одмора и сна, Српска војска је дејствујући по врлетном и тешко проходном земљишту, пробијајући добро утврђене одбрамбене положаје непријатеља на Малка Нице, Горничеву, Чегану, Кајмакчалану, Соколу, Чукама, Груништу, Црној реци и другим поприштима борбе, продрла на север, заузела Битољ, заробила више од 170 официра, око 7.000 војника и запленила 97 топова, 87 митраљеза, 87 бацача и 15.000 пушака. При томе је претрпела велике губитке: 1.209 официра и 32.380 војника и подофицира избачено је из строја. За то време Немци и Бугари су изгубили око 40.000 људи.

Бојишна просторија на којој су вођене битке била је измешана погинулима обеју страна. Те прве победе на Солунском фронту и пожртвована одбрана Прве српске добровољачке дивизије у Добруци, означили су почетак нове афирмације политичког положаја Србије.

Непрекидне борбе под неповољним временским околностима, максимално су исцрпили обе стране. Неке од српских јединица изгледале су слабије него када су кроз беспутну Албанију стигле на Крф. Због то-

После рата

Дефиле српских трупа на *Plas de la Konkord* у Паризу 14. јула 1918. године поводом савезничке победе у Првом светском рату

га је крајем 1916. године наступило затишје на целом фронту. Наступио је дуги период "рововске војне". Карактеристика тог раздобља рата је "савезничка неверица" да Солунски фронт може произвести "више користи, него главобоље", каже М. Екмеџић. Наиме, поново су политичке калкулације претиле да потамне славу и жртве војника. Скоро у свим владама зараћених држава постоје министри којима је досадило "мрцварење по рововима" и генерали који су процењивали да је "рат готово добијен". Умножавају се идеје о миру, укључујући ту и покушаје појединих држава да одмах отпочну преговори о миру. Такви предлози су карактеристични за Аустроугарску и Немачку.

Из свих тих тајних преговора о припремању и склапању сепаратних мировних уговора, за Србију је претила опасност да се савезници договоре о одржавању Хабзбуршке монархије. То је по мишљењу неколицине историчара била "најлакша цена да се рат часно заврши". И Французи су говорили о могућности да она

"преживи", уз мање увећање на рачун Немачке. У ватиканским предлозима за мир, који су све учесталији од краја 1916. године, "балканско питање" добија на значају.

Рововски рат, на који су обе стране прешле у децембру 1916. године, трајао је све до септембра 1918. године, када је у великој солунској офанзиви, у којој је Српска војска одиграла највиднију улогу, пробијен немачко-бугарски фронт, а непријатељ присиљен да се у нередовно повуче са Дојрана и Битоља, са утврђених положаја на којима је пуне три године одолевао притиску Антантиних армија. То је довело до капитулације Бугарске и Аустроугарске, а тиме и победоносног завршетка рата на Балкану, чиме је убрзан коначан слом Централних сила које су отпочеле Први светски рат. ■

Аутор прилога Крсман МИЛОШЕВИЋ
Уредник Драгана МАРКОВИЋ

Фотографије преузете из фото-збирке Војног музеја